

DE ALFABETISERING VAN DE GRIEKSE WERELD

J. BLOK

Eric A. Havelock, *The literate revolution in Greece and its cultural consequences*.
Princeton (UP) 1982.

De Amerikaanse graecus Eric A. Havelock heeft naast enkele monografieën¹ ruim een dozijn artikelen gepubliceerd, die door de Princeton University Press in 1982 zijn gebundeld onder de titel *The literate revolution in Greece and its cultural consequences*. In deze artikelen worden verschillende aspecten belicht van een probleem, dat Havelock als eerste en tot voor kort als enige als zodanig heeft herkend: de sociaal-culturele betekenis van het gebruik van het alfabetisch schrift. Het beeld van een omwenteling vooronderstelt de aanvankelijke afwezigheid van zo'n schrift. Op zichzelf is dit natuurlijk geen verassing. Maar om hierover werkelijk zinvolle vragen te kunnen stellen is een grondig inzicht vereist in de karakteristieke mogelijkheden van een analfabete cultuur. Alleen tegen deze achtergrond kan Havelock's visie worden geplaatst, en een introductie moet dan ook beginnen met het beroemde onderzoek van Milman Parry en Albert B. Lord.

Al aan het eind van de jaren '20 en in de loop van de dertiger jaren toonde Milman Parry aan dat de Homerische epen *Ilias* en *Odysee* zijn opgebouwd uit vaste 'formulae', woord- en zinsgroepen, die als geheel gememoriseerd worden en op het moment van voordracht tot één compositie verwerkt. Homerus —wie hij ook geweest moge zijn— was kennelijk een exponent van mondelinge dichtkunst, in principe hetzelfde genre als dat van de Joegoslavische barden wier levende traditie door Parry werd beluisterd, opgeschreven en geanalyseerd. Parry's werk, dat na zijn dood door zijn leerling Albert B. Lord is voortgezet, had veel meer voeten in de aarde dan alleen het aanreiken van de zoveelste Homerus-interpretatie. Vooral Lords klassiek geworden monografie *The singer of tales* (Harvard, 1960) opende een wereld die voor geleerden in de letteren misschien wel het moeilijkst te doorgronden is: de wereld van een analfabete samenleving en van de mondelinge vertelkunst die daarin wordt beoefend. Op deze vormen van literatuur - of misschien beter dichterlijke vertelling, want van letters is immers geen sprake- is eigenlijk niet één criterium van toepassing dat in een geletterde cultuur wordt gehanteerd bij het ordenen en beoor-

delen van teksten. De ontstaanswijze en chronologische ontwikkeling van deze vertellingen, gedachten omtrent originaliteit, functie en waarheidszin van gewaardeerde literaire producten, al dergelijke concepten moeten ten aanzien van een mondelinge cultuur worden ingevuld op een manier, die diametraal staat tegenover de literaire tradities van een geletterde maatschappij.

De Parry-Lord these, ook wel de 'oral-formulaic theory' genaamd, heeft een aantal classici/oudhistorici fundamenteel beïnvloed, maar dit aantal is naar verhouding steeds gering gebleven. Niet eens zozeer de herinterpretatie van de vroeg Griekse geschiedenis, die uit deze theorie voortvloeit, heeft buitenstaanders afgeschrokken, maar vooral Parry's conclusie dat de Homerische epen kenmerkend zijn voor een analfabete cultuur. Dit gegeven is een essentieel element in de these. Nu is analfabetisme niet alleen moeilijk navoelbaar, maar het geldt vooral als ongeciviliseerd. Waar iedereen kan lezen en schrijven is een analfabeet een ongelukkige, een achtergeblevene, een beschaafd mens-manqué. Volgens gevestigde afspraken begint zelfs de geschiedenis met het gebruik van het schrift. De Griekse cultuur begint, eveneens volgens afspraak, met Homerus. Na het zwijgen van de Donkere, analfabete Eeuwen staan daar plotse-ling de *Ilias* en de *Odyssee*, het fundament van de westerse literaire beschaving. De veronderstelling dat deze epen een glanzend voorbeeld zijn van analfabete vertel-kunst schijnt meer dan onwaarschijnlijk, eigenlijk ongepast. Twee en half millen-nium schriftcultuur en twee millennia klassieke filologie belemmeren de aanvaar-ding van wat nog steeds de Parry-Lord these heet.

Het onderzoek in deze school heeft zich dan ook *langs* de gangbare, filologisch gegronde benadering ontwikkeld. Met grote volharding hebben beide partijen zich van elkaar gedistantieerd. Wel duikt aan filologische zijde incidenteel het woord 'vertellen' op in de plaats van 'schrijven', terwijl in het mondelinge kamp het pro-bleem van de vastlegging van de orale traditie een belangrijke plaats inneemt. Zon-der de metamorfose in schriftvorm zou de traditie immers onbekend zijn gebleven. De premissen blijven echter onvereenigbaar, het zijn visies die elkaar principieel uit-sluiten. De betekenis van het schrift zelf is zo een niemandsland geworden, omdat elk van beide partijen het schrift als technisch middel beschouwde dat alleen van belang was voor zover het werd aangewend ten dienste van het eigenlijke onderzoeks-object.

Havelock is klassiek opgeleid (Trinity College, Cambridge)² en vervolgens (Toronto, Harvard) tot de Parry-Lord these bekeerd. Hem komt de onversneden lof toe tijdens de oversteek te hebben bemerkt dat een essentieel element als het schrift steeds werd behandeld als vanzelfsprekend aanwezig en aanwendbaar. Wel was de technische vorm uitstekend bestudeerd (L.A. Jeffery, *The local scripts of archaic Greece*, Oxford 1961) en in de jaren '30 had Rhys Carpenter herhaaldelijk een onorthodoxe datering beargumenteerd voor de introductie van het alfabet. Havelock heeft zich echter als eerste afgevraagd of en in welke opzichten het alfabete schrift méér was dan alleen techniek. In Griekenland hebben zich ontwikkelingen voorgedaan die in andere oude schriftculturen -het Nabije Oosten, Mycene- achterwege zijn gebleven. Griekenland, althans Athene, werd een alfabete samenleving (wanneer?), er ont-stonden literaire genres vooral in proza, die elders niet zijn geattesteerd en die wel-licht het resultaat konden zijn van een (letterlijk) alfabete denkwijze. In deze vraag-stelling, die aan al Havelocks werk ten grondslag ligt, is het belang ook van deze artikelenreeks gelegen; de bundel introduceert het probleem op overzichtelijke wij-ze. Met de term 'literate revolution' geeft Havelock aan dat het alfabet moet worden gezien als een techniek die tot hetzelfde type omwenteling heeft geleid als de In-

dustriële Revolutie: een langdurige, alomvattende sociaal-culturele verandering.

De artikelen in de bundel zijn niet op volgorde van publicatie gerangschikt, maar volgens de chronologie van het onderwerp. De eerste betreffen de creatie en karakteristieke mogelijkheden van het alfabetische schrift, vervolgens komen de orale tradities aan de orde en hun confrontatie met het schrijven, en tot slot wordt bezien welke invloed de orale tradities nog uitoefenden in de gealfabetiseerde samenleving. Kortom, het geheel bestrijkt de totale revolutie van volkomen schriftloze mondelinge cultuur tot de geletterde maatschappij, waarin de op mnemotechniek gebaseerde uitingvormen geen belangrijke rol meer spelen.

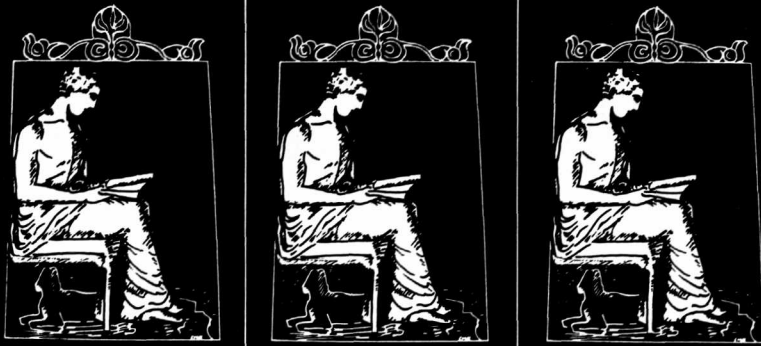
Havelocks analyse van de alfabet revolutie berust op een aantal stellingen binnen één overkoepelende definitie van cultuur: 'we have to ask what gives it (cultuur) a structure, what is continuous and so identifiable.. (namelijk) the concept of the 'storage of information for re-use' (p. 186). Het begrip 'information' moet hier ruim worden opgevat, als alle meer of minder bewuste gegevens. De mate van 'literacy' (het hoeft niet letterlijk alfabetisme te zijn) wordt volgens Havelock bepaald door de verspreiding van het vermogen tot lezen dat niet ambigu is. Daarom (stelling twee) is het alfabet superieur aan andere schriftsoorten. Met de kennis van een klein aantal, in principe abstracte tekens zijn alle klanken van een taal weer te geven; klinkers en medeklinkers, die eigenlijk niet zelfstandig te horen zijn, worden elk in een teken vervat. Juist deze abstractie van de taal zoals die als klank wordt gehoord is voorwaarde tot de uitzonderlijke efficiëntie van het alfabet. Schriftgebruik (stelling drie) verplaatst het zwaartepunt van taal- en dus cultuuroverdracht van het gehoor naar het gezicht: het geheugen wordt op een andere manier gebruikt en dit proces beïnvloedt ook het denken zelf. Mondelinge cultuuroverdracht is onvermijdelijk op vaste tradities gebaseerd; een schriftcultuur zou, losgekomen van deze banden, de mogelijkheid bieden tot de ontwikkeling van radikaal nieuwe gedachten. Het alfabet is aldus democratisch -met een kleine inspanning kan iedereen het lezen- en vernieuwend - het bezit een wendbaarheid die nog niet eerder gebruikte begrippen kan aangeven.

Ook aan de 'oral theory' zelf heeft Havelock interessante ideeën aangereikt. Dat bij het tot stand komen van orale poëzie het ritme van de zin essentieel is, en dat voorts de verschillende elementen aaneengeregen worden door associatie met een traditioneel thema, was al bekend. Havelock heeft erop gewezen dat in dit thematische proces klankassociaties een rol spelen, een echo-principe dat pas duidelijk wordt wanneer het epos werkelijk wordt gezongen/beluisterd. Bij al deze op herinnering (mnemosyne) gebaseerde creaties oefenen, naast het ritme, klankherhalingen een aanwijsbare invloed uit. Voor de cultuurgeschiedenis van archaïsch en klassiek Griekenland zijn in deze bundel dan ook veel intrigerende ideeën te vinden; Havelock geeft in brede lijnen aan hoezeer en hoe lang de 'mousikè' het samenhangend geheel van orale tradities verstaan moet worden, een op ritme en klank gebaseerde culturele vorming die met schriftgebruik niets te maken had.

Waarom niet uitsluitend trompetgeschal om deze bundel in te luiden? Naast een aantal bijzonder intelligente en visionaire ideeën treft de lezer in deze bundel ook veel flagrante onzin aan. Havelocks analyse van het alfabet is een van de pijlers onder zijn betoog; juist in dit opzicht onderscheidde Griekenland zich van de voorgaande culturen. Over het elders gangbare syllabenschrift nu doet hij apodictische uitspraken die apert onjuist zijn. Het onderscheid tussen verschillende soorten syl-

Eric A. Havelock

The Literate Revolution in
Greece and Its
Cultural Consequences

labenschriften raakt hij terloops aan om deze vervolgens met één zwaai op de mestvaalt van de efficiëncy te vegen. Zo verzucht hij dat het syllabenschrift van het type, dat voor elke combinatie van klinker en medeklinker een apart teken heeft, het onwerkbaar aantal van honderden lettertekens zou bevatten. Dit is echter alleen theoretisch het geval; in de praktijk gebruikt geen enkele taal alle mogelijke klanken en is een dergelijk schrift tot gemiddeld een 80-tal beperkt. Consonante syllabenschriften bezitten een handzamer aantal tekens, maar hebben het nadeel -daarin heeft Havelock gelijk- dat de keus van de juiste lezing aan de lezer moet worden overgelaten. Deze moet over een zekere voorkennis beschikken om vlot te kunnen lezen. Beide soorten schriften leiden dan ook tot 'craft-literacy', een geletterdheid die aan een speciale groep mensen met een zekere kundigheid is voorbehouden. Om te beweren dat syllabenschriften dus *nooit* tot democratische verspreiding kunnen komen gaat ook te ver. Ook lijkt mij zijn stelling onbewezen, dat de eventuele problemen die het lezen van syllabisch schrift kan opleveren (capaciteit en voorkennis te beperkt; ambiguïteit) betekent dat met dit schrift nooit nieuwe begrippen kunnen worden opgeschreven. Een nieuw woord zal toch niet plotseling uit volmaakt onbekende klanken worden opgebouwd? Laat staan een zin? Dat het alfabet flexibeler is, is zeker; maar het moderne Japans weersprekt, meen ik, de opvatting dat een syllabenschrift uitsluitend traditionele begrippen kan weergeven.

In zijn wens het menselijk brein met een computer te vergelijken voegt Havelock teveel faculteiten in één doorlopend programma. Zijn wereldbeeld is ook in andere opzichten haast karikaturaal Amerikaans; het syllabenschrift is voor hem een soort Grootgrut, die door gebrek aan efficiëncy en marktgevoel de kans heeft gemist om een groot concern te worden. De gebruikte definitie van cultuur ademt de fris-praktische visie van een ondernemer, en zijn exposé over de werking der hersenen schettert als een reclame voor de vooruitgang. (p. 61-62 en passim) Een helder en inspirerend artikel als 'The character and content of the code', dat de betekenis behandelt van personificaties en handelingen als essentieel voor de didactische opzet van de epiek, wordt ontsierd door een uitweiding over een genetisch geprogrammeerd libido-principe, dat ons een voorkeur voor ritmisch aangename taal zou meegeven. Theoretische reflectie blijft hier verder achterwege. (p. 133)

Een ernstiger kwaal is Havelocks eigenlijk onvoldoende begrip van een orale traditie. Dat blijkt vooral wanneer hij de overgang van orale naar schriftcultuur wil beschrijven. Het moet een voor ons zeer gecompliceerd proces geweest zijn, omdat het zeker mogelijk is dat een orale traditie bestaat naast het gebruik van schrift; juist de aard van de wederzijdse invloed is moeilijk grijpbaar. Maar om deze situatie zo als halfslachtig te kenmerken dat, bijvoorbeeld, de pre-Socratici hun teksten creeëden door dan weer eens te praten, dan weer eens wat te schrijven, wekt eerder de lachlust. Ook blijkt hij nog steeds moeite te hebben met de gedachte, dat een puur orale cultuur epen als de *Ilias* en *Odyssee* zou kunnen voortbrengen. Hier wil hij het schrift invoegen als een hulpmiddel en wel op een manier die absoluut in strijd is met wat van orale poëzie bekend is. De Parry-Lord school heeft juist zorgvuldig onderzocht onder welke omstandigheden dergelijke grootschalige epen tot stand kunnen komen. Daartoe behoort de creatie van een mondeling gedicht met de doelbewuste opzet dit schriftelijk te laten vastleggen, de zgn. 'orally

dictated text'. Van dit onderzoek, dat koren op zijn molen had moeten worden blijkt Havelock niet op de hoogte te zijn.

Bij het lezen van *The literate revolution* wisselen enthousiasme en ergernis elkaar voortdurend af door de ups en downs van het gebodene. In het artikel over de pre-Socratici, bijvoorbeeld, wordt plotseling en zonder enig bewijs gesteld dat Xenophanes en een vriend gedichten schreven om die als geschenken te ruilen; was dat niet juist de vraagstelling? Toch is dit een interessant stuk. Havelock beschrijft hier hoe enkele pre-Socratici bezwaar aantekenden tegen het episch wereldbeeld maar zich tevens in hun uitingen bepaald wisten door de epische dictie en de traditionele voorstellingen, die daarmee onvermijdelijk werden opgeroepen. Uitspraken van Heraclitus blijken 'preoccupied with the necessity to find a new and better language, or a new and more correct mode of experience or are obsessed with the rejection of current methods of communication and current experience.' (p. 245)

Door zijn geïsoleerde positie tussen twee besloten scholen heeft Havelock te weinig steekhoudende en opbouwende kritiek ontvangen. Hij is door beide partijen voornamelijk genegeerd, met alle solipsistische gevolgen van dien. Nu hij, nog na zijn emeritaat, een kring leerlingen heeft gekregen die zijn ideeën serieus neemt en kritisch verwerkt, blijkt pas duidelijk welke zinvolle en baanbrekende resultaten zijn opvattingen hebben afgeworpen.

In weerwil van de herhaaldelijke flaters, die Havelocks werk soms tot een gemiste kans stempelen, biedt deze bundel de introductie tot een fascinerend probleem. Havelock heeft aan de orale cultuur, die op zichzelf al een bijzonder boeiend fenomeen is, een even boeiende dimensie toegevoegd. De vraag naar de ontstaanswijze en de datering van de archaïsche teksten wordt tegelijkertijd meer gecompliceerd en aan duidelijke grenzen gebonden. En de vele momenten van 'flashing insights' in tal van onderwerpen -welke vormen van proza zijn in een orale traditie mogelijk? welke bevolkingsgroepen waren het eerst geletterd? zijn er restanten van orale compositie in het drama? welk licht werpt het probleem op het ostracisme? - maken het lezen van de bundel tot een grillig avontuur. Weinig (oud) historische publicaties bieden zo'n uitdaging.

NOTEN

1. ander werk van Eric A. Havelock:

The Greek concept of justice, Cambridge (Mass.) 1938.

Preface to Plato, Cambridge (Mass.) 1963.

The liberal temper in Greek politics, Londen 1957.

Origins of western literacy, Toronto 1976.

2. het was echter geen rechtlijnig klassieke opleiding. In de jaren '20 was ook de in-

vloed van de zgn. 'Cambridge School' belangrijk waartoe F.N. Cornford, één van Havelocks leermeesters, behoorde. Deze school wilde onder invloed van o.m. Bergson en Dürkheim juist aandacht besteden aan het niet-rationele niet 'klassicistische' aspect van de oudheid.